Вселенският Патриарх: историята на една титла

Павел Кузенков, кандидат на историческите науки, специалист по история на Църквата и историческа хронология. Доцент в историческия факултет на МГУ и в Сретенската духовна семинария, преподавател в Московската духовна академия

Всички добре познаваме пълната титла на предстоятеля на първата в диптиха Поместна Православна Църква: «Архиепископ на Константинопол, Новия Рим, и Вселенски Патриарх». На пръв поглед на всички е ясно, че думата «Вселенски» е тук не повече от пищна византийска титла, израз на уважение към една древна традиция. Та нали православното учение не допуска чията и да било — освен на Самия Христос — «всеобща юрисдикция»: както апостолите с братско единодушие, но самостоятелно и независимо са реализирали своята заповядана от Бога мисия, така и основаните от тях Поместни Църкви са сестри, съединени в Светия Дух като части на едната Света, Съборна и Апостолска Църква. По съвсем друг начин обаче възприемат тази формула хората, които са далеч от тънкостите на каноничното право и не познават църковната история. В техните представи, опиращи се върху основното значение на думата «вселена», въпросната титла изглежда като официално признание, че първият измежду Патриарсите е лидер на световното Православие. И това при положение, че неговото паство в целия свят наброява около 6 милиона души [1] — към 2% от общия брой на православните християни [2].

Какво собствено означава думата «Вселенски», откъде се е взела тя и какво е действителното ѝ предназначение?

Империята като Вселена

Преди всичко трябва да сме наясно със самата дума «вселена» — на гръцки οἰκουμένη. Това е пасивно причастие от глагола οἰκέω, «живея, обитавам, населявам» към обикновено пропусканото съществително «земя», тоест буквално — «населяваното от хората земно пространство». Така древните гърци наричали познатия им свят за разлика от далечните области, или необитаеми, или населявани от диви варвари. Обикновено наричали «вселена» далеч не целия свят, а само онази негова част, където имало цивилизация. Владетелите на големите царства били наричани «царе на вселената» — както например Кир Персийски в Библията (2 Ездр. 2:2). И когато гръко-римската цивилизация се оказала обединена под властта на римските императори, «вселена» започнали да наричат Римската империя. Именно в този смисъл употребява тази дума св. Апостол Лука, когато разказва за Рождество Христово: «Бы́сть же во дни́ ты́ѧ, и҆зы́де повелѣ́нїе ѿ ке́сарѧ А҃вгуста написа́ти всю҆ вселе́нную» (πᾶσαν τὴν οἰκουμένην — Лк. 2:1). Терминът «ойкумена» означавал не толкова населеното, колкото култивираното пространство на античната цивилизация. Другите култури си имали свои «вселени» — и това разбиране се запазвало векове наред. Например, когато през 1262 г. българският цар Яков Светослав изпратил на митрополита на цяла Русия Кирил II препис от Кормчая книга, той му написал: «Да ся словом твоим вселенная Руская просвѣтитъ» — «Да се просвети с твоето слово руската вселена!»

Когато светият равноапостолен император Константин Велики свикал през 325 г. в Никея епископите от всички краища на Империята за обсъждане на общоцърковните проблеми, това

събрание получило името «Вселенски Събор». Така се родила тази институция на общоимперско ниво, на която по покана на императорите при особено важни случаи се събирали епископите от всички краища на огромната римска държава — под председателството на най-авторитетните архиереи, които с времето започнали да се наричат «началници на отците» — Патриарси.

Особено широко разпространение епитетът «вселенски» в смисъла на «общоимперски, общодържавен» получил в законодателството на Юстиниан Велики (527–565). В неговите закони постоянно се срещат думите «вселена, вселенски» както отпратка към цялата територия на Империята. А в 109 новела от 541 г. императорът дава изчерпателно обяснение на висшите църковни институции — Вселенските Събори и Патриаршиите: «Еретици и отците са наричали, и ние наричаме онези, които принадлежат към различни ереси… и изобщо онези, които не са членове на Светата Божия Съборна и Апостолска Църква, в която всички светейши Патриарси на цялата Вселена — и на западния Рим, и на този царствен град, и на Александрия, и на Теупол (Антиохия — П.К.), и на Йерусалим, и всички подчинени на тях преосвещени епископи — единогласно изповядват апостолската вяра и предание» [3].

И тъй, от гледна точка на имперското законодателство православната вяра се изповядва единогласно от петимата «Патриарси на Вселената» и подчинените им епископи — и именно с тази цел, за да се засвидетелства това единогласие, императорите свикват Вселенските Събори. Редът, в който се почитат Патриарсите, е определен от каноните (2 Всел. 3; 4 Всел. 28; Трул. 36) и фиксиран в законите на Римската империя (Codex Iustiniani, I.1.7, I.2.16; Novella Iustiniani 131 и др.): Рим — Константинопол — Александрия — Антиохия — Иерусалим. Важно е да се отбележи,

че този списък на петте патриаршески престола съвсем не изчерпва броя на автокефалните Поместни Църкви: извън рамките му се оказват не само Православните Църкви, намирали се по онова време извън пределите на Империята (Грузинската, Аквилейската), но и независимите Църкви вътре в нейните граници (Кипърската, Картагенската, Църквата на Юстиниана Първа). Пентархията според Юстиниан символизира единството на Православната Църква, чиито гаранти са предстоятелите на най-авторитетните архиерейски престоли на Империята.

И, което е най-важното, всичките петима Патриарси са смятани за «Вселенски».

От петимата «Патриарси на Вселената» към един «Вселенски Патриарх»

В стигналите до нас източници епитетът «вселенски» по отношение на архиерей се среща за пръв път в актовете на т. нар. Разбойнически събор в Ефес от 449 г.: епископ Олимпий Евазки в речта си нарича председателя на този скандален лъжесъбор Диоскор Александрийски «светейши отец наш и вселенски архиепископ на великия град Александрия» [4]. Две години по-късно, на Халкидонския Събор легатите на папа Лъв Велики се подписват от името на «нашия господар блаженейшия апостолски мъж на вселенската църква, епископа на град Рим» [5].

Диоскор Александрийски. Коптска икона

Четвъртият Вселенски Халкидонски събор. В. И. Суриков, 1876 г.

Папа Григорий I. Ф. Сурбаран, 1626-1627 г.

Но едва в законите на Юстиниан (след 530 г.) титлата «Вселенски Патриарх» започва официално да се прилага към архиепископите на Константинопол — Новия Рим [6]. Това нововъведение не било забелязано веднага извън пределите на Византия, а когато го забелязали, то предизвикало гневната реакция на Римския престол. Св. папа Григорий I съзрял в думата «вселенски»

претенции на Константинопол за господство над Църквата, за което писал с горчивина на Евлогий Александрийски [7]. В отговорите си Евлогий, пък и самият тогавашен Патриарх Константинополски уверявали папата, че това е не повече от пищна церемониална титла. И че, разбира се, истински лидер на християните от целия свят е той, предстоятелят на Апостолския Престол...

Възгледът, че всички патриаршески престоли са вселенски, се е запазвало във Византия векове наред. Така, на VII Вселенски Събор представителят на Йерусалимския патриарх Йоан нарекъл Патриарсите «пастири на вселената» [8]. А св. Теофан Изповедник († 818) в предговора към прочутата си «Хронография» пише, че ще посочва датите на «архиереите на великите и вселенски престоли — а именно Римския, Константинополския, Александрийския, Антиохийския и Йерусалимския, както на онези, които са пасли Църквата православно, така и на управлявалите разбойнически в ерес» [9].

Характерно е, че през IX в. на директния въпрос за значението на титлата «Вселенски», зададен в Константинопол от папския пратеник Анастасий Библиотекар, византийците отговорили, че наричат патриарха вселенски (oecumenicus, universalis) не защото той е епископ на целия свят, а защото има началническа власт над една от частите на населения от християните свят [10].

Седмият Вселенски събор.
Книжна миниатюра, Манасиева хроника, XIV в.

Преп. Теофан Изповедник.
Детайл от стенопис, Македония, XVII в.

Впоследствие византийските канонисти Теодор Валсамон (XI в.) и Матей Властар (XIV в.) подчертавали, че между петимата Патриарси са разпределени «областите на четирите климата на вселената», без да се броят «малките Църкви», които не се подчиняват на нито един от

Патриарсите: Българската, Кипърската, Грузинската. И никому измежду Патриарсите «не е позволено да изпраща ставропигия в страна, подчиняваща се на друг Патриарх, нито да взема клирик от нея, за да не се нарушават правата на Църквите» [11].

Ала въпреки всичко това в имперското законодателство и византийските номоканони се появява мисълта за някакви особени, уникални права на Константинопол. Например, в «Номоканона на XIV-те титли» в редакцията от 880 г. четем (титла I, гл. 5): «За чина на Патриарсите... и за това, че глава на всички църкви е Константинопол, чети 1 книга на Кодекса, титла 1, раздел 7; титла 2, раздели 6, 20 и 24; а също и 1 титла от Новелите, раздел 2, и титла 2, раздел 3. А 16-ият раздел на 2 титла от 1 книга [на Кодекса] говори, че Константинопол има председателство над всички» [12]. На този текст приглася и «Исагогата» на император Василий I (886 г.), където се казва: «Константинополският престол, украсен с царственост, е прогласен за пръв от съборните решения; следвайки ги, божествените закони предписват и съдебните спорове, случващи се в другите престоли, да му се предават за разглеждане и решение» [13]. Характерно е, че нито един от изброените в «Номоканона» текстове не говори за Константинопол като за «глава на всички църкви» и ни един от законите не декларира световна юрисдикция на Константинополския престол. Но ако говорим за територията на самата Империя, то в този случай положенията на «Номоканона» и «Исагогата» са справедливи.

Работата е там, че към началото на IX век Византия вече била изгубила всичките си владения на изток и на запад, и нейните граници фактически съвпаднали с областта на каноничната юрисдикция на Константинополската Патриаршия. А понеже сферата на действие на

законодателните сводове била по определение ограничена с територията на Империята, то и посочените там прерогативи на Константинопол се ограничавали също с тази територия. И на това прекрасно отговаряла титлата «Вселенски» — където под «вселена», както обикновено, се разбирала Римската (Византийската) империя.

От «милет-баши» до «лидер на световното Православие»

През 1453 г. Византийската империя рухнала. Константинопол станал столица на една ислямска държава — Османската империя. Всички православни Патриаршии се обединили отново в рамките на една държава, но вече на други правни основания. Тъй като правото на шериата не се разпространявало върху християните и юдеите, те получили правата на автономни етнорелигиозни корпорации — милети, начело на които стоели духовните им лидери. Такъв «милет-баши» станал и преселеният от турците от «Св. София» в квартала Фенер Патриарх Константинополски. Според турските закони той получил юрисдикция над всички православни християни, живеещи под властта на Портата. Ползвайки се от новия си статут, фанариотските Патриарси започнали активно да се месят в делата на другите Поместни Църкви, но се сблъсквали с твърдата канонична позиция на техните предстоятели. Кратко и отчетливо я изразил Мелетий Пигас, Патриарх Александрийски, в посланието си от 1592 г. до Йеремия II Константинополски: «Никой патриаршески престол не се подчинява на друг» [14].

Посланието било написано по повод опитите на Йеремия да се представи за лидер на световното Православие в диалога си с протестантите, които по това време търсели активно съюзници в ожесточената си борба с папството. «Вселенската Църква е отечеството на Църквите и предводителствува в знанието… Тя е получила старшинство в православието и е сложена начело», уверявал Йеремия II тюбингенските богослови през 1576 г. [15].

Ползвайки се от покровителството на мюсюлманските власти и тъпчейки православните канони, фанариотите се опитвали да напълнят титлата «Вселенски Патриарх» с реално съдържание, представяйки Константинопол за лидер на целия Православен свят. През ноември 1872 г. руският посланик в Портата граф Н. П. Игнатиев, коментирайки ситуацията, в която се оказала по това време Йерусалимската Патриаршия, докладвал в Министерството на външните работи: «Стремежът да се издигне патриаршеският Константинополски престол над всички други, да му се даде първенство подобно на първенството на папата в западния свят и да се гледа на владенията на другите Църкви като на негова собственост се проявява все повече и повече в партията на фанариотските гърци. Тази партия се надява да стане господар на православния свят и да завладее богатствата му в полза на фанариотите-миряни, управляващи Вселенската патриаршия» [16].

Интересно е, че заедно с това Константинополските Патриарси осъждали строго и недвусмислено опитите на папския Рим да обоснове своята върховна власт над другите Църкви. В Патриаршеското и Синодално послание от 1895 г. се казва директно: «Всяка отделна автокефална църква на Изток и на Запад е била напълно независима и самостоятелна по времето на седемте Вселенски Събори. Както епископите на автокефалните Църкви на Изток, така и епископите на Африка, Испания, Галия, Германия и Британия са управлявали своите Църкви чрез собствени поместни събори; никакво право да се меси римският епископ, който и сам е бил длъжен да се подчинява на съборните решения, не е имал. А когато възниквали важни въпроси, изискващи решението на цялата Църква, се свиквал вселенски събор, който винаги е бил и остава върховна власт в Църквата. Такова е древното църковно устройство» [17].

Крушението на Османската империя създало в гръцкия свят илюзията, че е близко осъществяването на «Великата идея» — възстановяването на Византия — с помощта на победоносната Антанта. На този фон в недрата на Фенер се родила идеята Вселенската Патриаршия да стане световен междуцърковен християнски център. На 11 февруари (29 януари ст. ст.) 1920 г. Константинополският Синод начело с местоблюстителя на вакантния от есента на 1918 г. патриаршески престол се обърнал «Към Църквите на Христа, навсякъде съществуващи» с предложение за създаване по образец на Обществото на народите на някакво общохристиянско Общество на Църквите (на гръцки Κοινωνία — дума, означаваща не само «обединение, общество», но и «църковно общение, причастие», което ѝ придава особена отсянка), «за подготовка и по-лесно осъществяване с Божията помощ на благословеното съединение» на християните от всички конфесии [18]. Амбициозният проект предизвикал одобрението на мнозина

православни йерарси и жив интерес от страна на шведския лутерански архиепископ Натан Сьодерблом, един от основателите на икуменическото движение. Започнали преговори за провеждане през 1925 г., годишнина от Никейския Събор, на общохристиянски «Вселенски Събор».

Но на мечтите попречила политиката. Гръцко-турската война приключила с изгонване на войските на Антантата от Константинопол и депортация на гръцкото население от територията на Турция, възродена от Кемал Ататюрк. На Лозанската конференция от 1923 г. кемалистите искали и изгонването на «гръцката» Патриаршия. И тогава гърците били принудени да използват титлата «Вселенски» за съвсем други цели: гръцката делегация начело с Е. Венизелос заявила, че «Вселенската Патриаршия е първа (primate) сред всички Православни Църкви... Във въпросите на вярата, християнския морал и църковното право възгледите и авторитетът на Вселенската Патриаршия имат решаващо значение» [19]. Под натиска на французите и англичаните турците отстъпили и на Патриарха и неговите фанариоти било разрешено да останат в Истанбул с условието, че ще се откажат напълно от всякаква политика. И така идеята за «Вселенски Събор» била забравена...

През изминалия оттогава век положението на Вселенския Патриарх в Турция съвсем не е укрепнало. Напротив, гръцкото население на Фенер е намаляло рязко, и сега на каноничната територия на Константинопол, дадена му преди 1570 години от Халкидонския Събор, Вселенската Патриаршия почти няма енориаши. Основното му паство в момента живее в Америка и Западна Европа. Това положение се нуждае от обосновка. И ето че в трудовете на

константинополските канонисти в началото плахо, а след това все по-откровено започва да се прокарва идеята, че архиереят с титлата «Вселенски» трябва да има и «вселенска» юрисдикция. За обосновката на тази теза се изкопават всякакви възможни епизоди от миналото, изваждат се от контекста древни прецеденти, лъжливо се тълкуват отдавна обяснени църковни канони. Но особено активно се експлоатира древната титла.

През 2008 г. в речта си пред Европейския парламент Патриарх Вартоломей заяви: «Като чисто духовна институция, нашата Вселенска Патриаршия носи едно наистина световно апостолско служение, стремейки се да издигне и да разшири съзнанието на семейството на човечеството — да създаде разбиране, че всички живеем в един дом. В най-основния ѝ смисъл такова е значението на думата «вселенски», защото «икумени» е обитаемият свят, земята, разбирана като дом, в който живеят всички племена, народи и езици».

За англоезичната аудитория думата ecumenical — «вселенски», която влиза в патриаршеската титла на Вартоломей, има специфично смислово поле, свързано с известното протестантско движение за общохристиянско единство. И ако в руската църковна лексика термините «вселенски» и «икуменически» звучат като антиподи, то на английски и на новогръцки това е една и съща дума. И в текстовете, излизащи изпод перото на днешните апологети на «новата еклисиология», все по-трудно може да се прокара граница между тези две значения. Древният термин от времето на Юстиниан Велики, означавал особената роля на петимата Вселенски Патриарси на Империята като стълбове и гаранти на Православието, някак незабележимо се е трансформирал в «Икуменически патриарх», съчетаващ домогванията си до положението на «лидер на Православния свят» [20] с претенции за роля на «надконфесионален» лидер на цялото християнство. И неслучайно в прозвучалата наскоро инициатива на Патриарх Вартоломей за среща на църковните лидери през 2025 г. — през поредната юбилейна годишнина на Първия Вселенски Събор — се предлага изработването на «more determined ecumenical course» [21].

Бележки

1. В руската и английска версия на «Уикипедия» — около 5,3 милиона, в гръцката — около 6,6 милиона.
2. 300 милиона съгласно руската «Уикипедия» (с позоваване на Juergensmeyer M., Roof W. C. (ed.). Encyclopedia of Global Religion. Los Angeles: SAGE Publications, 2012. Vol. 1. P. 319); гръцката версия посочва от 200 до 260 милиона, английската — 220 милиона.
3. Corpus Iuris Civilis. T. III: Novellae. Berlin, 1963 (8 ed.). P. 518.
4. Acta Conciliorum Oecumenicorum. T. II.3.1. Berlin; Leipzig, 1935. P. 187; Деяния Вселенских Соборов. Т. 3. Казань, 1908. С. 168.
5. Acta Conciliorum Oecumenicorum. T. II.1.2. Berlin; Leipzig, 1933. P. 141; T. II.3.2. 1936. P.

415–416; Деяния Вселенских Соборов. Т. 4. Казань, 1908. С. 56.
6. Вж.: Codex Iustiniani, I.2.24; I.1.7.
7. Epistula 9, cap. 12.
8. Acta Conciliorum Oecumenicorum. Series 2. T. III.1. Berlin; New York, 2008. P.188–189; Деяния Вселенских Соборов. Т. 7. Казань, 1909. С. 80.
9. Theophanis Chronographia / Ed. C. De Boor. Leipzig, 1883. Vol. 1. P. 3.
10. Acta Conciliorum Oecumenicorum. Series 2. T. III.1. Berlin; New York, 2008. P.1–2; Деяния Вселенских Соборов. Т. 7. Казань, 1909. С. 26.
11. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων. Ἀθῆναι, 1992. Т. 6. Σ. 257–258.
12. Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta / Ed. I. B. Pitra. Romae, 1868. T. II. P. 462–463; Нарбеков В. Номоканон Фотия с толкованиями Вальсамона. Казань, 1899. Ч. 2. С. 56–58.
13. Collectio librorum juris Greco-Romani ineditorum / Ed. C. E. Zachariae von Lingenthal. Lipsiae, 1852. P. 66–68.
14. Μεθόδιος (Φούγιας), μητρ. Ἐπιστολαί Μελετίου Πηγᾶ, Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (1590–1601). Αθῆναι, 1976. Σ. 19, 21.
15. Καρμίρης Ι. Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Т. 1. Ἀθῆναι, 1960. Σ. 476.
16. Каптерев Н. Ф. Сношения Иерусалимских патриархов с русским правительством. СПб., 1898. Ч. 2. С. 804.
17. **https://azbyka.ru/otechnik/bogoslovie/okruzhnoe-patriarshee-i-sinodalnoe-poslanie-konstantinopolskoj...**
18. Καρμίρης Ι. Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... Т. Β′. Ἀθῆναι, 1953. Σ. 957–960.
19. Lausanne Conference on Near Eastern Affairs (1922–1923). Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. London, 1923. P. 324, 335.
20. Именно така, «leader of the Orthodox world», нарече Вартоломей в своя Туитър държавният секретар на САЩ Майкъл Помпео през ноември 2020 г. — URL: **https://www.ekathimerini.com/news/259272/pompeo-hails-patriarch-as-key-partner/**
21. Church Times, 19 February 2021. URL: **https://www.churchtimes.co.uk/articles/2021/19-february/news/world/after-1700-years-let-s-talk-again...**

Източник: https://mospat.ru/bg/authors-analytics/87448/